

Klasik Türk Şiirinde Bir Sebk-i Hindî Tabiri: Gül-be-Çeşm*

OZAN YILMAZ**

A Phrase Of Indian Style In The Classical Turkish
Poetry:

Gül-be-Çeşm (Rose To Eye)

Ö Z E T

Klasik Türk Şiirini daha iyi anlamada sözlük ve Şerhlerin önemli bir yeri vardır. Őiirin yazıldığı dönemde yaşamış müelliflerin bu tür eserleri, o Şiiri anlamada birinci derece kaynak konumundadır. Özellikle Hint üslubuna ait beyitleri anlamak için dönem sözlükleri ve Őerhlerini ayrıntılı biçimde incelemek gerekir. Çünkü Hint üslubuyla anlaşılabilirliği hedefleyen Şairler, manayı gizlemek için alışılmadık kelimeler kullanır. Bu amaçla çeşitli kelimeleri bir araya getirip yeni yapılar elde eder. Sebk-i Hindî (Hint üslubu) bu tip birçok kelimeye ev sahipliği yapmıştır.

Bu tür yapılardan biri de "gül-be-çeşm" tabiridir. Farsça "gül" ve "çeşm (göz)" kelimelerinin yan yana gelmesiyle ortaya çıkan bu tabir, Şairler tarafından "gözde oluşan aklık, körlük, gözdeki benek" manalarıyla kullanılmıştır. Yapıdaki kelimelerin asıl manasına tamamen zıt bu anlam, acı ve karamsarlığı öne çıkarmak isteyen Şairler tarafından tercih edilmiştir.

Bu makalede "gül" ve "çeşm" kelimelerinden elde edilmiş bu tabirin anlam dünyası incelenip Türk ve Fars Őiirinden örnekler verilmiş, böylece bu tabirin tarihî gelişimi ortaya konmuştur.

ANAHTAR KELİMELE R

Klasik Türk Şiiri, sözlük, Şerh, Hint üslubu, tabir.

ABSTRACT

Dictionaries and commentaries play important role in better understanding of Classical Turkish Poetry. These works of the authors who lived in the period when the poem was written also are the primary sources in for Classical Turkish poems. Especially in order to understand the couplets of the Indian Style (Sebk-i Hindî), it is necessary to examine the periodical dictionaries and commentaries in detail. Because poets aiming at incomprehensibility in Indian Style, they use unusual words to cover the meaning. For this, they bring together various words and obtain new structures. Indian Style includes many.

One of these phrases is "gül-be-çeşm (rose to eye)". This phrase, compiled of two words "gül (rose)" and "çeşm (eye)" in Persian, has been used by the poets with the meanings of luster in the eye, blindness and eye spot. Contrary to the original meaning of the words in the structure, this meaning was preferred by poets who wanted to emphasize pain and pessimism.

In this article, the meaning of phrase is derived from the words "gül (rose)" and "çeşm (eye)" is examined and examples from Turkish and Persian poetry are given, thus, the historical development of this phrase is revealed.

KEYWORDS

Classical Turkish Poetry, dictionary, commentary, Indian Style, phrase.

* Makale Geliş Tarihi: 19.11.2019 / Kabul Tarihi: 07.12.2019.

** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (oyilmaz@sakarya.edu.tr), ORCID: 0000-0001-6375-2881.

Giriş

Klasik Türk Şiiri metinleri, klasik üslubun etkili olduğu 15 ve 16. asırlardan sonra yeni akımlarla tanışmış, klasik üslup bu akımlarla birleşip bambaşka bir görüntüye bürünmüştür. Bu akımlar arasında Sebki Hindî'nin önemli bir yeri vardır. Sebki Hindî, 17. ve 18. yüzyıllarda Klasik Fars ve Türk şiirine hâkim olan yeni üslubun adlandırılmasında kullanılmış bir terimdir (Mum 2006: 2, 369). Hint üslubu adıyla da bilinen bu akım, şiirde hayal gücünü daha etkili bir konuma taşımış, aşk acısının boyutlarını acı ve ızdırabı bir çeşni yaparak anlatmak isteyen şairlere daha geniş hareket imkânı sunmuştur. Edebiyat tarihi açısından bakılınca Sebki Hindî yeni bir şiir türü olmaktan daha çok yeni bir akımın adı olmuştur (Mum 2006: 2, 370).¹

Hint üslubunun etkisiyle yazılmış beyitlerin olmazsa olmazlarından biri de "şiirde anlaşılmazlık"tır. Sebki Hindî şairleri anlamı gizlemek için elden geleni yapmış, bir diğer deyişle anlaşılma marifet saymıştır. Amaç böyle olunca lafza (şiiri oluşturan kelimelere) önem verilmemiş, manayı gizlemek için gelişigüzel kelimeler seçilmiş, hatta daha önce duyulmamış yeni terkipler oluşturulup okuyucunun derin düşüncelere sevkini amaçlanmıştır. Şiir dilinde sapmalar yoluyla kelimelere farklı manalar yüklenmiş, yeni düşünce, duygu ve hayalleri dile getirmek için de bu sapmalar kullanılmıştır (Babacan 2010: 197). Böylece yeni tabirler geliştirilmiş, üslup ve söyleyişte yenilik amaçlanmıştır. Bu durum, konu üzerine önemli ve ayrıntılı bir tez hazırlayan İsrail Babacan tarafından şöyle izah edilmiştir:

"Yeni ve orijinal yapı ve terkipler, Osmanlı sahası Sebki Hindî şiirinin belki de en önemli ve onu en çok anlaşılma kılan özelliğidir. Sebki Hindî şairlerimizde "anlaşılma ifade ve terkipler" denince ilk akla gelen bu ifade ve terkiplerdir. Çünkü bu yapı ve terkipler kullanıldıkları dönemde, Farsça için de çok yeni olup, kuvvetli bir ihtimalle, önemli bir bölümü Hintçe ve Çağatay Türkçesinden çeviridir. Söz konusu ifadeler İran'da yazılan tarihî Farsça sözlüklerde de yer almaz. Bunların tespiti ile anlamlandırılması ancak, 16. ve 17. yüzyıllarda Hindistan'da, ana dilleri Çağatay Türkçesi ya da Hintçe olan ama Farsça şiirler de yazabilen

¹ Sebki Hindî için bkz. (Babacan 2010), (Mum 2006).

miellifler tarafından kaleme alınan lügatlerden ya da bu lügatleri esas alan çağdaş Fars şiiri araştırmacılarınca yazılan sözlükler vasıtasıyla mümkün olmaktadır (Babacan 2010: 169)''.

Yani bu tip tabirleri anlamak için aynı dönemde yazılmış sözlükler büyük önem taşımaktadır. Klasik üslupla yazılmış beyitleri anlamak için kullanılan sözlüklerden başka bu tip sözlüklerin ve aynı dönemde yazılmış şerhlere bağlı oluşturulacak sözlüklerin katkısı da önemlidir.

Hint üslubunun getirdiği alışılmadık yapılardan biri de “gül-be-çeşm” tabiridir. Bu ifade, Hint üslubunun etkili olduğu 17. ve 18. yüzyıl Klasik Türk şiirinde görülmüş, başta Şeyh Gâlib (ö. 1799) olmak üzere birçok şairin şiirinde yer bulmuştur. “Gül-be-çeşm”, Farsça “gül (çiçek)” ve “çeşm (göz)” kelimelerinden oluşmuş bir tabirdir. Manası Türkçeye “gül gözde/gül göze” ya da “gözde gül/göze gül” biçiminde tercüme edilebilir. Şu haliyle göz üstüne gelen bir gül (çiçek) söz konusudur. Ancak bu tabir, şiir metinlerinde daha farklı bir anlama gönderme yapar.

Yukarıda bahsedildiği üzere, 17. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan bu yapının anlam dünyasını araştırmak için öncelikle dönem sözlük ve şerhlerine bakmak gerekir. Nitekim 17. yüzyılın önemli sözlüklerinden olan *Ferheng-i Şuûrî*'nin durûb-ı emsâl kısmında “gül be-çeşm üftâd” yapısı için “yani göze ak düştü” manası verilmiş, şahit olarak da Sâib-i Tebrîzî'nin (ö. 1671) aşağıdaki beyti alınmıştır (Yılmaz 2019: 1, 318):

روزگارم تیره و بختم سیاه افتاده است
گل به چشم روزم از مهر و ماه افتاده است
[Rûzgârem tîre vü bahtem siyâh üftâde'est
Gül-be-çeşm-i revzenem ez-mihr ü mâh üftâde'est]

(Günlerim bulanık, bahtım da kara düşmüş. Göz pencereme ay ve güneşten gül (ak) düşmüş.)

Verilen manaya göre “göze ak düşmek”, körlük belirtisidir. Kör olanların gözbebeği çekildiği için gözün sadece beyaz kısmı görünür ve bu hal “göze ak düşmek” biçiminde tabir edilir. Buradan hareketle “gül” kelimesinin “ak gül” olması muhtemeldir. Ayrıca gözün çıkması sonucu göz çukurunda kan birikmesinden hareketle kızıl bir gül de akla gelebilir. Yine bu manayı destekleyecek biçimde, 18. yüzyıl şair ve şâirihlerinden

Hâkim'in (ö. 1770) verdiği bilgiye göre bu tabir, "gözde olan benek" ve "kör" manalarına gelir. Hâkim bu tabir için "Gözde olan benek. Ve ak düşen çeşme dahi gül-be-çeşm derler" açıklamasını yapar (Göllü 2018: 1644). Her durumda "gül" kelimesi bilinen "çiçek" manasıyla düşünülmüş, gözdeki körlüğe bağlı aklık ya da kızılık "gül-be-çeşm" tabiriyle karşılanmıştır. Yani "gül-be-çeşm" tabiri, "körlük" manasında kullanılır.

Sebk-i Hindî şairlerinin niçin böyle bir tabir seçtiğini anlamak zor değildir. Acı ve karamsarlığı tezatlı ifadelerle öne çıkarmayı amaçlayan bir Sebk-i Hindî şairi için, baharı ve neşeyi müjdeleyen "gül" kelimesini körlük manasını çağrıştıracak biçimde kullanmak iyi bir fırsat olsa gerektir. Zira göz alıcı bir çiçek ya da herhangi bir çiçek olan gülün gözle birleşerek körlüğü anlatması, olumlu ve olumsuz iki özelliği bir araya getirmektedir. Acı, karamsarlık ve ızdırap gibi siyah rengi çağrıştıran öğelerin yanında aklık tezadının bu tabirle verilmesi, tam bir Sebk-i Hindî buluşudur.

Klasik Türk şiiri örnekleri incelendiğinde bu tabirin aşama aşama kullanıldığı görülür. Çünkü gül-be-çeşm tabirinden önce, körlüğün göze gül düşmesiyle karşılandığı çeşitli örneklere rastlanır.

İlk örnek 16. yüzyıl şairlerinden Azmizâde Hâletî'ye (ö. 1631) aittir. Şairin aşağıdaki beytinde "gül-i bâdâm" terkibi "badem çiçeği" manasına gelir. Âşığın ağlaya ağlaya gözüne ak düşmesi yani kör olması, göz üstüne düşen bir badem çiçeğine benzetilmiştir. Bu benzetmede göz-badem ilişkisinin benzetmeye dayalı geleneksel payını da unutmamak gerekir:

Bâğ-ı aşkında gül-i bâdâm zanneyler o yâr

Ağlamaktan düşse çeşm-i âşık-ı şeydâya ak (Kaya 2018: 378)

{Çılgın âşığın gözüne ağlamaktan ak düşse, o sevgili (onu) aşk bahçesindeki bir badem çiçeği sanır.}

Benzer durum 17. yüzyıl şairlerinden Kavsî'nin (ö. ?) aşağıdaki beytinde de vardır. Şair, sevgilisinden ayrı gözüne güller düştüğünü söylerken yine bir körlüğe işaret etmektedir. Gözüne aklar düşen Kavsî'nin göğsünde de lale gibi kırmızı yaralar belirmiştir:

*Ne hoş güller düşüpdür çeşmime gülzârdan sensiz
Acâyib dağlar var lâleden sînemde sahrâ tek* (Çakır 2008: 1043)

{Sensizlikte gül bahçesinden gözüme ne güzel güller düşmüş. Kır gibi göğsümde laleden, acayip yaralar var.}

Bu gibi ifadelerde “körlük” manası kolayca anlaşılır. Ancak bir süre sonra bu mazmun “gül-be-çeşm” tabiriyle kalıplaşıp “körlük” anlamında kullanılmıştır. Hem Türk hem de Fars şiirinde bunun örneklerini görmek mümkündür. “Gül-be-çeşm” tabiri Şevket-i Buhârî (ö. 1695) divanındaki birden fazla örnekte kullanılır. Nitekim şairin aşağıdaki beyitlerinde bu tabir şöyle geçmektedir:

ز انتظار معنی رنگین به چشمم گل فتاد
ای قلم فکری به حالم کن که کار از دست رفت
[Zi_intizâr-ı ma'nî-i rengîn be-çeşmem gül fütâd
Ey kalem fikrî be-hâlem kün ki kâr ez-dest reft]

(Taze mana beklemekten gözlerime ak düştü (kör oldum). Ey kalem! Halimi bir düşün! Elimden bir iş gelmiyor.) (Göllü 2018: 992)

اهل حیرت را گل ایمن نمی آید به چشم
گل به چشم افتاده را گلشن نمی آید به چشم
[Ehl-i hayretrâ gül-i eymen nemî-âyed be-çeşm
Gül-be-çeşm üftâderâ gülşen nemî-âyed be-çeşm]

(Eymen gülü, hayret sahiplerinin dikkatini çekmez. Kör, gül bahçesini görmez.) (Göllü 2018: 1382)

گرفت اوج چونان موج گریه شوکت
که گل به دیده خورشید و ماه افتاده
[Girift evc çünân mevc-i girye-i Şevket
Ki gül be-dîde-i hurşîd ü mâh üftâde]

(Şevket'in gözyaşı dalgası göğün tepesini öyle bir kapladı ki güneş ve ayın gözüne ak/kızılık düştü.) (Göllü 2018: 1519)

Görüldüğü üzere Şevket-i Buhârî, körlükle bağlantılı manaları ifade etmede bu tabiri dolaylı ya da doğrudan seçmiş, bu tabirin getirdiği çağrışımlarla türlü hayaller kurmuştur. Onun şiirdeki bu tutumu Hint üslubunu takip eden Klasik Türk edebiyatı şairlerine de ilham kaynağı olmuş, tabir hiçbir değişikliğe uğramadan aynen alınıp kabul görmüştür. Hint üslubunun büyümesine kapılan Divan şairleri, anlaşılmazlığı zirveye

çıkaran/çıkarabilecek böylesi bir tabiri görmezden gelmemiştir. Şeyh Gâlib (ö. 1799) bu şairlerin başında gelir. Şeyh Gâlib divanında yer alan aşağıdaki beyitte “gül-be-çeşm” ibaresi yer almaktadır. Bu tabir, Şeyh Gâlib’deki Şevket-i Buhârî etkisini görmek açısından da iyi bir örnektir:

Bâğ-ı ayşın gül-be-çeşm-i tiğ imiş nergisleri
Çeşm-i hasretmiş bu berk-i fursatın pervânesi (Kalkışım 1994: 417)

{Yaşam bahçesinin nergisleri kılıçla kör edilmiş. Bu fırsat şimşeğinin pervanesi, hasret gözüymüş.}

Beyitte yaşam bir bahçeye benzetilir ancak öyle bir bahçedir ki orada biten nergislerin hepsi kördür. Şair bu bahçeyi fırsat şimşeği olarak anarken oranın pervanesini de hasret gözü olarak tanımlar. Yani yaşam bahçesi hasret çekip hayıflanma yeridir ve bu hasret bütün gözleri kör eder.

Şeyh Gâlib bir başka beytinde açık istiâre yoluyla dünyayı bir gül bahçesine benzetir. Ona göre dünya öyle bir gül bahçesidir ki bu bahçede heves körü ve umut şaşkınlı olmamış kimse yoktur. Şairin gülümseyen bir goncaya benzettiği insan boş heveslerle kör olur, umut budalası olarak zaman geçirip bir süre sonra da dünyaya veda eder:

Kanı ol gonca-i pür-hande bu gülzârda kim
Gül-be-çeşm-i heves ü vâlih-i ümmîd olmaz (Kalkışım 1994: 319)

{Bu gül bahçesinde gülümseyip de heves körü ve umut şaşkınlı olmayan gonca hani?!}

18. yüzyıl Klasik Türk şiirinde hikemî üslup denince akla gelen ilk isim olan Koca Râgıb Paşa (ö. 1763), şiirini Hint üslubuyla renklendirmiş bir şairdir. Aşağıdaki beytinde sevgiliden ayrıyken kör bir bakışa sahip olduğunu, dahası kirpik saflarının duvar başındaki birer dikene dönüştüğünü anlatırken gül-be-çeşm ibaresini seçmesi tesadüfi değildir:

Nigâhım gül-be-çeşm-i hasret-i dîdârdır sensiz
Saf-ı müjgânlarım hâr-ı ser-i dîvârdır sensiz (Demirbağ 1999: 274)

{Ey sevgili! Sensizken bakışım, yanak hasretiyle kördür. Sensizken sıra sıra kirpiklerim duvar ucundaki birer dikene dönüşür.}

“Gül-be-çeşm” tabirini kullanan bir başka şair de Haşmet’tir (ö. 1768). 18. yüzyılda Nedimâne üslupla hikemî üslup arasındaki bir çizgide gidip gelen, Sebk-i Hindî etkisiyle derin anlamlı şiirler kaleme alan

Haşmet, aşağıdaki beytinde ayrılık dikenini yüzünden baştan başa yaralanıp kavuşma beklentisiyle kör olduğunu ifade etmektedir:

Dâğ-dâr-ı hâr-ı hicrim ser-be-ser

Gül-be-çeşm-i intizâr-ı vuslatım (Arslan-Aksoyak 1994: 283)

{Tepeden tırnağa ayrılık dikeniyile yaralıyım. Kavuşma gözlemekten kör oldum.}

Bu tabire Muvakkitzâde Pertev (ö. 1807-8) divanında da rastlanır. Şair, düşmanların kör olmasını temenni ederken hepsi için “gül-be-çeşm olsun! (kör olsun!)” bedduasında bulunur:

Feyz-i adl-i nev-bahârî eyleyem bundan kıyâs

Gül-be-çeşm olsun adûsu aks-i nevk-i hârdan (Ulucan 2010: 722)

{İlkbaharın adaletli bereketini şuradan ölçeyim: Onun düşmanı diken ucunun yansmasıyla kör olsun!}

Muvakkitzade Pertev bir başka beytinde daha bu tabire yer verir:

Gül-be-çeşm-i intizâr-ı bûseye olur semer

Bâğ-ı ruhsârın ki hat gül-berg-i şeftâlûsudur (Ulucan 2010: 544)

{Yanak bahçesindeki şeftali çiçeğinin yaprağı olan ayva tüyü, buse beklentisiyle kör olmuş gözün meyvesidir.}

Beyte göre âşığın buse beklentisindeki gözü kör olmuş, yüzdeki ayva tüyleri de bu körlüğün bir meyvesi olarak ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi yüzde ayva tüyü çıkması âşık için uğursuzluk alametidir. Güneş gibi parlak yüzde beliren bu siyah gölge, âşığın keyfini kaçırıp umudunu yok eder. Bu beyitte de tüylü olduğu için şeftali yaprağıyla özdeşleştirilen ayva tüyü, hiçbir zaman buseye ulaşamayacak bir âşığın karamsarlığını vurgulamak için tercih edilmiştir.

Sonuç

Gül-be-çeşm tabiri “körlük” manasına gelir. Bu tabir, Klasik Türk ve Fars şiirlerinin ortak ifade kalıplarından biridir. Tabiri bu haliyle ilk kullanan şair, 17. yüzyıl şairlerinden Şevket-i Buhârî’dir. Bununla birlikte bu tabire yakın ifade biçimleri Sâib-i Tebrîzî, Azmizade Hâletî ve Kavsî gibi şairler tarafından tercih edilmiştir. Zıtlıktan hareketle anlaşılmağı hedefleyen bu tabir, Sebki Hindî şairlerinin soyut kavramları

somutlaştırmasında bir araç olmuş, özellikle sevgiliye kavuşamayan âşıkların halini anlatmada tercüman görevi üstlenmiştir.

Bu tip tabirlerin çözümünde aynı dönemde yazılmış sözlük ve şerhlerin büyük önemi vardır. 17. ve 18. yüzyılda yazılmış sözlük ve şerhler bu gözle incelendiğinde “gül-be-çeşm” gibi nice ifade kalıbı anlaşılacak, böylece Klasik Türk şiirinin kapalı kutu yapıları çözüme kavuşturulacak, tam ve kapsamlı bir Klasik Türk şiiri sözlüğünün hazırlanması yolunda önemli adımlar atılacaktır.

Kaynakça

- ARSLAN, Mehmet, İ. H. Aksoyak (1994), *Haşmet Külliyyâtı*, Sivas: Dilek Matbaacılık.
- BABACAN, İsrail (2010), *Klasik Türk Şiirinin Son Baharı Sebki Hindî*, Ankara: Akçağ Yay.
- ÇAKIR, Mümine (2008), "Kavsî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)", DR, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1088 s.
- DEMİRBAĞ, Ömer (1999), "Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb", DR, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 411 s.
- GÖLLÜ, Bilge Karga (2018), "Hâkim'in Şerh-i Dîvân-ı Şevket'i (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)", DR, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 1660 s.
- KALKIŞIM, Muhsin (1994), *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYA, Bayram Ali (2017), *Azmizâde Hâletî Dîvânı*, Kültür Bakanlığı e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196456/azmizade-haleti-divani.html> erişim tarihi: 15.11.2019.
- MUM, Cafer (2006), "Sebki Hindî", *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. 2, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ULUCAN, Mehmet (2010), *Muvakkit-zâde Mehmed Pertev Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, Ankara: MEB Yayınları.
- YILMAZ, Ozan (2019), *Ferheng-i Şu'ûrî*, c. 1, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı..